

ТРАНСФОРМАЦІЇ В СИСТЕМІ ЖИВНОЇ ОБРЯДОВОСТІ ПОДОЛЯН (20 – 80-ті роки ХХ століття)

В статті розкривається процес трансформації живної обрядовості подолян впродовж 20 – 80 х рр. ХХ ст. як частини літнього календарного циклу на фоні деформації традиційної української селянської агрокультури. Розглядаються етапи становлення радянського свята Врожаю; проаналізовані зміни в ритуальній атрибутиці та символіці живної обрядовості подолян.

Ключові слова: календарний цикл, деформації, громадські форми, радянська обрядовість, ідеологія, політично-господарські завдання.

Протягом століть календарна звичаєвість зазнавала певних еволюційних змін, відбиваючи духовну культуру народу, виражаючи його психологію, світосприйняття, спосіб мислення, естетичні смаки – все те, що є основою світоглядних уявлень. Проте природний хід еволюції було перервано на початку ХХ ст. через злам традиційної української агрокультури, суцільну колективізацію, голодомор-геноцид, денаціоналізацію та процеси насильницької уніфікації культуротворчих процесів, ідеологічну боротьбу із "пережитками та забобонами".

Актуальність даного дослідження зумовлена, насамперед, масштабною науковою цікавістю до вивчення системи міфологічних образів, еволюційних світоглядних уявлень у контексті сучасної народної культури та інформаційного середовища, що дасть можливість знайти відповідь на питання про те, на якому етапі перебуває сьогодні наша традиційна календарна обрядова культура.

До проблем трансформацій у системі календарної звичаєвості в ХХ ст. зверталися у наукових розвідках Р.Кирчів, С.Толста та М.Толстой, В.Давидюк, М.Попович, О.Курочкін, Ю.Павленко, Ю.Климець, В.Борисенко, Г.Горинь, Т.Прігаріна та ін.

Зокрема, проблема зв'язку трансформацій в календарній звичаєвості з урядовою політикою окреслена в праці О.Курочкіна "Новорічні свята українців. Традиції і сучасність", де автор зазначає, що процес руйнування і трансформацій календарної обрядовості, котрий розпочався ще в період капіталізму, в нових історичних умовах першої половини ХХ ст. значно прискорився. Цьому сприяли докорінні зміни в громадському і сімейному житті, викликані соціально-економічними та політичними перетвореннями в країні, а також цілеспрямована освітня та антирелігійна робота радянських органів¹. О.Курочкін також визначив загальні тенденції та закономірності трансформаційних процесів у царині календарної звичаєвості різнонаціонального населення Поділля: зміна землеробського укладу життєвості, деградація сільської общини, скорочення, спрощення та переосмислення багатьох архаїчних, релігійно-магічних елементів за рахунок домінування естетичної, рекреативної (розважальної) функції та ін.²

Явища тимчасового припинення функціонування звичаєво-обрядової культури українців, що мали місце за часів становлення радянської влади і стали поштовхом до трансформаційних змін у календарній звичаєвості, досліджені В.Борисенко³. Вплив антирелігійної боротьби тоталітарної системи на традиції, звичаї та обряди українського агрокалендаря, що призвело до їх значних деформацій, розглядає в своїй праці Я.Мандрик⁴. Досить детально механізм трансформації календарно-обрядової культури українців у період глибокого зламу історичної традиції через знищення народного календаря польових робіт, заміну християнських традицій радянськими розкрито Т.Євсєвою⁵.

Ю.Климець, говорячи про зміни в святкуваннях Купальської обрядовості впродовж 60 – 70-х рр. ХХ ст., відзначав, що "вона включала в себе ряд традиційних елементів, які не завжди коректно переосмислювались відповідно до ідеологічних вимог"⁶.

Трансформацію обряду колядування під час жнив на території Вінницького Поділля досліджує С.Творун, зауважуючи, що найбільших руйнувань аграрна обрядовість, зокрема і жнивварські хліборобські звичаї та обряди, які відбувалися в полі чи на селянському подвір'ї, зазнали за радянських часів. Вирощування хліба перестало бути приватною справою селянина, цим займалися виключно колективні господарства, у яких усі сфери духовного життя підпорядковувались комуністичній ідеології, де не було місця містичним ритуалам, релігійним віруванням та фольклорним атрибутам⁷.

Однак, незважаючи на наявність багатьох робіт, присвячених висвітленню різних аспектів трансформацій у царині календарної звичаєвості, питання узагальнення та систематизації змін у кульмінаційній частині народного агрокалендаря – жнивній обрядовості – не стали темою окремого наукового дослідження, тим паче – на теренах подільського історико-етнографічного регіону. Мета статті – на основі аналізу виявлених документів, матеріалів та опублікованих праць простежити причини деформацій у циклі жнивної обрядовості подолян, починаючи із 20-х до 80-х рр. ХХ ст., що призвели до становлення радянського свята Врожаю, та простежити його трансформації на Поділлі впродовж розвитку радянської обрядовості.

До початку 20-х років традиційні календарно-святкові комплекси подолян переважно зберігалися у всій своїй цілісності, позаяк їх природний розвиток забезпечувався, по-перше, ситуацією, що повторюється – природним річним сільськогосподарським циклом, а по-друге – потребою що повторювалася – необхідністю зберегти врожай і забезпечити його на наступний аграрний сезон. Система землекористування перебувала до 20-х рр. у відносній непорушності, а всі зміни відбувалися природним еволюційним шляхом: протягом тривалого часу не спостерігалось кардинальних, суттєвих відмінностей у змісті та формах обрядодій. Проте зі зміною в 20-х рр. ХХ ст. соціального укладу життя подільського селянина через скасування інституту приватного землеволодіння та утворення усупільнених агропідприємств із централізованим керівництвом усіма господарськими процесами, посиленням антирелігійної пропаганди, народні вірування були викинуті за межі традиції, а календарні дати в "новому, радянському" обличчі святкуються лише ті, що не суперечать новій ідеології, позбавляючись "пережитків та забобон".

Так, серед свят річного агрокалендаря, що збереглися в побуті подолян в 20 – 30 рр. ХХ ст., найбільшого ідеологічного значення та державної уваги зазнає традиційне свято обжинок як таке, що дає можливість пропагувати новий спосіб життя, оспівувати успіхи радянської колгоспної системи господарювання, створювати образ нової людини, набуваючи назви "радянського свята Врожаю". Історія нового свята починається 1923 роком, а ініціатором його проведення виступив ЦК ВКП(б), звернувшись в липні цього ж року до широкої громадськості із закликом провести на селі масове хліборобське свято – День врожаю. Виникнення такої ініціативи було прямо пов'язане із ідеологією та політикою уряду більшовиків: "День врожаю є першим досвідом масового свята на селі політичного характеру і повинен залучити широкі верстви селян і селянської молоді"⁸, і визначалося тими політично-господарськими завданнями, які комуністична партія та радянський уряд проводили в цей час на селі, спрямовуючи всі заходи на "відродження сільського господарства, поліпшення тяжкого матеріального стану життя біднішого й середнього селянства, ліквідацію неписьменності, піднесення політичної активності селян і мобілізацію їх на боротьбу за перехід від індивідуального способу господарювання до колективного. Завданням Дня врожаю як масового сільськогосподарського свята було: "відзначити досягнення боротьби за врожай, продемонструвати їх перед широкими колами селянства як зразок і разом з тим пов'язати все це з політикою партії і радянської влади в сільському господарстві"⁹.

Керівництво проведенням свята на місцях покладалося на комуністичні осередки, безпосередню ж роботу з організації Дня врожаю виконували сільбуду, хати-читальні, комітети незаможних селян, розробляючи плани проведення свята спільно з усіма партійними, державними та громадськими організаціями на основі спеціальних інструкцій, що їх надсилали окружками КП(б)У до всіх райпарткомів та сільських осередків. Це було грубим втручанням в

принцип традиції, за якою "культурний скарб, духовна спадщина, концентрат народної мудрості передається попередніми поколіннями людей нині сущим через органічне наслідування того, що визначає спосіб життя даного народу (етносу) в суспільстві"¹⁰.

Значні деформації відбулися і у встановленні дати Дня врожаю, що суперечило народним подільським та загальноукраїнським традиціям, за якими "умовною межею між літнім та осіннім календарними циклами, що знаменують початок жнив, є час завершення Петрівки"¹¹. На Поділлі традиційно днем початку жнив була перша седмиця нового місяця, в локальних варіантах зажинки розпочиналися в "легкий, жіночий день: середу, п'ятницю чи суботу"¹².

З 1923 року дата проведення Дня врожаю встановлювалася щороку єдина для всієї України, і майже завжди накладалася на якесь осіннє календарне релігійне свято. До прикладу: у 1923 р. – це було 19 серпня – на Спаса, в 1924 р. святкування припало на 21 вересня – Пречисту, а в 1925 р. – на Святого Семена – 14 вересня, що було початком широкої антирелігійної боротьби, частиною цілеспрямованої кампанії з метою деформації культурно-правової звичаєвості українського народу, руйнації традиційних моральних цінностей. Руйнуючи традиційний народний світогляд та відриваючи від усталеного способу господарювання та землекористування, "селян силою заганяли на роботу в дні церковних свят, а в час церковних відправ в культосвітніх закладах влаштовувались різні радянські свята з метою остаточного підкорення селян радянській владі, що й призвело до значного знищення духовного життя сільського населення України"¹³.

Значних деформацій зазнала і структура проведення жнивварських свят, в якій ще на початку ХХ ст. в загальноукраїнській традиції спостерігалось три чіткі взаємопов'язані етапи: зажинки, власне жнива та обжинки. Проте, починаючи з 1923 року, День врожаю переважно співпадав із обжинками, а зажинки переходили у власне жнива. В проведенні "оновлених" обжинків чітко виділяються два етапи: підготовчий та проведення свята¹⁴. Етап підготовки розпочинався задовго (2 – 3 тижні) до самого свята, а його мета полягала в популяризації Дня врожаю, коли повсюди по селах у хатах-читальнях, сельбуддах, бібліотеках організовувались вечори, "читались лекції, доповіді, влаштовувались кваліфіковані бесіди, консультації на політичні, агротехнічні і наукові теми", популяризувалися найбільш доступні для індивідуальних господарств агротехнічні заходи для підвищення врожайності, підводилися підсумки господарювання за рік в індивідуальних та колективних господарствах, широко висвітлювалися "переваги" культурного ведення господарства. Тобто, це було певного роду "загравання" влади перед українським селянином-одноосібником, якого поки що ще досить мирним та не насильним шляхом заманювали до колгоспів, намагаючись створити "нову соціальну спільноту – радянське селянство, яке слухняно виконувало б різні державні замовлення"¹⁵. Новим структурним елементом обжинків "в дусі часу" було схвалення наприкінці урочистих зборів постанови про якийсь загальнодержавний захід для села, як-от: проведення землеустрою, впорядкування меж, запровадження організованої боротьби зі шкідниками тощо.

Безпосередньо в день свята влаштовувалися масові демонстрації, проходили агросуди, виступи гуртків художньої самодіяльності, масові гуляння, які в художній формі пропагували серед населення основні завдання свята. Після демонстрації відбувалися мітинги, на яких, зазвичай, було багато гостей з району, представники місцевої влади підводили підсумки господарювання за рік. Тут же в урочистій обстановці кращим господарствам (виключно колективним) присуджувалося почесне звання "революціонера землі", видавалися премії (грошима, сільськогосподарським інвентарем, посівним матеріалом, міндобривами, худобою, літературою тощо). Новим елементом свята Врожаю часто ставали карнавальні дійства, котрі мали яскравими образами довести переваги колективного господарювання. "Попереду несли прапори, по дорозі до процесії приєднувалася сільська молодь на чолі з комсомольцями. Один з них був з голови до ніг уквітчаний колосками та бур'янами, а на грудях у нього виділявся нашитий "Старий рік". Інші несли на плечах крила або хвости, зображаючи різних шкідників. На колісницю з-під плуга клали товсту книжку, на якій сидів "Старий рік". Коли процесія наближалася до виставки, назустріч виїжджав трактор, на якому знаходився "Новий рік", уквітчаний колосками. Навколо нього сиділи хлопці, які зображали "Агрохім", "Агрохімічну науку" тощо. За трактором йшла інша сільгосптехніка: культиватор, сівалка тощо. Привітавшись, "Старий рік" передавав "Новому" величезну книгу – річний звіт. "Новий рік", прийнявши звіт,

давав урочисту обіцянку закріпити успіхи минулого року і домогтися в новому ще кращих врожаїв. Потім "Старий рік" передавав "Новому" сортове насіння, племінного бугая тощо. Проте, коли "Старий рік" починав представляти й шкідників та бур'яни – зчинялася сутичка. В боротьбу зі шкідниками та бур'янами включалися "Агрохім" та "Агрохімічна наука"¹⁶. Таке театралізоване дійство мало наочно та образно переконати "несвідомих" селян-одноосібників в перевагах колективного господарювання із використанням досягнень науки.

Ритуал рядження, введений в "нові обжинки", мав би як елемент сміхової культури і рудимент давніх вірувань у захисну, відлякуючу силу підставних, ряджених персонажів, або викликати сміх засобами ритуальних безчинств (як у традиційній подільській Маланці), або, як-то в обряді водіння "кози" – відбивати світоглядні уявлення про циклічність всього суцього – "відродження через смерть"¹⁷. Однак, в новому святі вони несли ідеологічну навантаженість, слугували впровадженню його ідеї – проілюструвати "боротьбу за врожай" і переваги цієї боротьби у колективних господарствах.

З 1923 р. розпочався процес деформації традиційної жнивної звичаєвості, що започаткував трансформації у тяглоті народних обжинкових традицій, у термінах проведення, у структурі та назві свята, у способах запобігань, у традиційній символіці, атрибутиці та магії святкування кульмінаційного циклу календарної обрядовості. Ідеєю проведення свята Врожаю стають ідеологічні настанови.

Особливо великого значення набуває свято Врожаю в період боротьби за суцільну колективізацію українського селянства, коли після постанови Президії ЦВК СРСР "Про проведення дня колективізації та врожаю"¹⁸, що рекомендувала відзначати це свято протягом 10 днів (з 15 по 25 жовтня) під знаком перевірки господарсько-політичних завдань, розпочинається новий ідеологічний етап трансформації жнивної обрядовості. "Багаторазові постанови з'їздів, зборів, сходів про проведення Дня колективізації і багато інших рішень і побажань широких бідняцьких мас спонукають ЦВК перетворити, починаючи з цього року, свято Врожаю у День колективізації і урожаю, день мобілізації міста і села на справу соціалістичної перебудови села"¹⁹. Сценарій Дня колективізації майже такий, що й був під час проведення Дня Врожаю, проте на новому етапі розвитку свято "стає більш дієвим, змістовним, цілеспрямованим"²⁰. Форма обрядів Дня колективізації і врожаю була різною, знову переважали масові збори колгоспників спільно з одноосібниками, бідняками і середняками, на яких колгоспи проводили детальні підсумки свого господарювання, на конкретних фактах доводили перевагу колективних господарств перед одноосібними, виставляли перед селянами чергові завдання партії та уряду щодо зміцнення колгоспів. Крім того, в цей час виникла ще одна ідеологічна потреба, задоволення якої було покладено на Свято врожаю та колективізації – урочисто відзначалися кращі колективні господарства, присвоювалося їм почесне звання, що, по суті, було початком соціалістичного змагання між колгоспами. Також організовувались виставки-конкурси, на яких кращі колгоспи преміювалися, проводились екскурсії до передових колгоспів, радгоспів та МТС, конференції чи зльоти з метою обміну досвідом. Новим у структурі Дня колективізації та урожаю було те, що "для культурного обслуговування селян в дні свята посилалися кінопересувки, оркестри, бригади працівників преси"²¹, а в деяких селах до Дня колективізації та врожаю приурочувалося відкриття культурно-побутових закладів, хат-читалень, дитсадків, організація гуртків із ліквідації неписьменності тощо.

Обов'язковим елементом та невід'ємним супутником радянського свята Урожаю на цьому етапі його розвитку стають виставки досягнень сільськогосподарських підприємств і господарів-одноосібників.

Перервалася традиція святкування Дня Врожаю на Поділлі в період голодомору 1932 – 1933 рр., в час, коли жнива та заготівля хліба в багатьох подільських селах проходили під дулом нагана і за допомогою "червоної мітли"; коли перемолочувались навіть скирди соломи, аби не лишити "куркульським саботажникам" бодай зернини²². Трагедією обертався для багатьох подолян початок жнив в голодному 1933 році: "У перший день жнив 1933 року на колгоспному току, за свідченням І.Шульги, було поставлено кілька великих казанів, у яких варили пшеницю, і звістка про це блискавично облетіла село. Старі і діти – всі прямували на тік. Зерно варилося довго, людям уривався терпець, благами всипати хоча б черпачок. Їли не пережовуючи, досхочу. Дехто підходив із череп'яною мискою по кілька разів за

добавкою. Трагедія не забарилася. У багатьох стався заворот кишок. Майже тиждень люди стогнали, кричали, просили допомоги і прямо під скирдами на полях серед хлібів помирали у великих муках"²³.

Отож, розгортання індустріалізації та колективізації сільського господарства в країні породжувало нові форми обрядових дій, що закріплювалися у виробничому побуті, формувалися як соціалістичні трудові традиції, на які покладалися політичні, соціально-класові, соціально-виховні, побутові функції, під впливом яких із жнивної обрядовості викинуто поняття "умилостивлення" за посередництва магічних дій сил природи та подяки землі-годувальниці за щедрий врожай, намагання наворожити, забезпечити його на наступний сільсько-господарський сезон. В нових умовах господарювання в систему святкової комунікації введено термін "боротьба за врожай"²⁴, зруйновано великий пласт традиційної української національної культури – ритуалів, обрядів, свят, традицій; відпала потреба в дотримванні дат народного агрокалендаря для узгодження початку певних видів сільськогосподарських робіт, які виконуються "за вказівкою зверху": "віками нагромаджуваний досвід господарювання на землі здався тепер непотрібним"²⁵. В душі цих руйнівних подій і подільське село з його старовинними етнокультурними надбаннями в галузі календарної одбрядовості разом із втратою споконвічного хлібороба на землі втратило і морально-психологічну стійкість та локальну самобутність, що досить яскраво ілюструють приклади уніфікації "нової" жнивної обрядовості, де використовувалися лише ті жнивварські традиції, які мали найбільші потенційні можливості для популяризації "нового, колгоспного способу життя".

Наступний етап розвитку радянської жнивної обрядовості розпочався у післявоєнні роки "завдяки величезним трудовим успіхам працівників сільського господарства, та через неухильне зростання матеріального добробуту й небувалий розквіт культури, що сприяло дальшому розвитку радянського свята Врожаю"²⁶. Проте закріплена з 1923 року назва свята Врожаю, що трансформувалася в 1929 р. в зв'язку із загостренням політики колективізації на селі в "День колективізації та врожаю", в післявоєнний час змінилася на "День колгоспного врожаю". Певні корективи внесено в ідею свята: у порівнянні із 20-ми роками, коли головним було впровадження через святкування обжинок головних політично-господарських завдань партії та уряду, то на новому етапі функціонування свята набувало змісту "прославлення героїчної праці колгоспників у боротьбі за високий врожай, за збільшення продуктивності всіх галузей колгоспного сільгоспвиробництва, за неухильне підвищення матеріального і культурного рівня трудящих. Свято колгоспного врожаю в подільському селі – це не лише загальне торжество членів колективу з приводу закінчення всіх польових робіт і виконання планів хлібозаготівлі, а й важлива політична кампанія, яка проводиться керівництвом колгоспів за затвердженим планом"²⁷, тобто, і на даному етапі жнивна обрядовість була насичена ідеологічним змістом, далеким від традиційного народного ритуального урочистого обжинкового обряду.

Відносно сприятливі умови для відродження і розвитку народної обрядовості почали створюватися лише з кінця 1950-х рр., коли партійне керівництво прийшло до висновку про можливість і необхідність використання народної творчості, народних звичаїв і обрядів для посилення художньо-образного, емоційного впливу комуністичної ідеології на всі верстви населення. Інтерес до народної звичаєвості прокинувся на хвилі загального національного піднесення, викликаного шістдесятництвом, позаяк його віяння були відчутні в багатьох сферах життя українського народу кінця 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. Також живі були ще ті покоління подолян, котрі могли відтворити народну звичаєвість не за архівними джерелами, рукописними фондами або записами етнографів початку століття, а як носії та безпосередні учасники.

На Поділлі в руслі цих суспільно-політичних віянь на початку 1960-х років розгорнулася робота по оновленню цілого ряду народних традицій календарного циклу. На місцях усю роботу із запровадження "оновлених" на основі народних традицій жнивварських обрядів очолили відділи народної творчості, фольклору та етнографії, організовані при обласних Будинках творчості на громадських засадах. До прикладу, підтримуючи тісний зв'язок з носіями народної творчості, співробітники Хмельницького Будинку творчості "зробили записи, вивчили і узагальнили багато обрядів на основі кількох організованих експедицій у села, проведення конкурсів на кращі зразки усної та пісенної творчості. Згуртували міцний, більш як з 600 чоловік колектив фольклористів, з якими проводилися конференції, наради, семінари"²⁸. За 1963 рік з його

допомогою "розроблено і поширено на Хмельниччині сценарії "Веснянок", "Колгоспних обжинків", "Новорічного щедрування".

Подільняни в цілому схвально відносилися до відновлення народних традицій, однак влада зі свого боку ревно слідкувала за тим, щоб вони "не створювали ґрунт для зміцнення релігії...", трудівникам потрібні не релігія, а свої свята, на яких вони споконвіку любили повеселитися, поспівати пісень, потанцювати, які пройшли через віки, й ще тепер є окрасою побуту"²⁹. Тобто, до уваги з ідеологічних міркувань на даному етапі розвитку жнивної обрядовості брався насамперед розважально-естетичний бік оновленого жнивварського свята, "відбиралися народні традиції, кращі очищувалися від будь-яких залишків релігії та забобонів, доповнювалися новими, сучасними звичаями"³⁰. В пропаганді таких видовищ перевага надавалась районним та сільським Будинкам культури, клубам, самодіяльним колективам. В Соколівці, Кориченцях, Сутківцях, Радівцях, Жетишківцях та багатьох інших селах на Поділлі колгоспники, зберігаючи народну традицію, з року в рік справляють обжинки, і це свято поступово стає "жаданим святом врожаю, яке лише за 1964 рік радісно відзначили в 53 колгоспах на Хмельниччині"³¹.

Отже, у 60-ті рр. ХХ ст. обжинковий обряд в новій модифікації стає насиченим елементами традиційно-народної культури: із обов'язковою спільною гостинною, народними гуляннями, широко використаною оновленою народною атрибутикою та символікою: коровай з нового врожаю, прикрашений барвінком та калиною, святковий стіл та ін. До прикладу, нового ідейного наповнення набув традиційний подільський обжинковий вінок, що здавна вінчав закінчення збиральних робіт, і яким тепер вінчали на Поділлі передових колгоспників-хліборобів: "Хай життя нашої країни і нашого колгоспу буде таке хороше, як цей вінок!"³². Хліб з нового врожаю (святковий обжинковий коровай) – це символ колгоспного достатку та заможності, з ним пов'язана традиція влаштування конкурсів на кращий коровай між сільськими господинями чи представниками районних промислових підприємств. Проведення обряду врожаю включало обрядовий елемент із обжинковим снопом чи модифікованою обжинковою загіркою комбайна. Традиційна "борода" з кількох колосків трансформувалася в загірку для комбайна. Церемонія квітчання червоною стрічкою і вінком з колосся кращого комбайнера – нова у радянських обжинках, як і передача ключів від колгоспної комори тогорічним "Урожаєм" "Новому". В багатьох подільських селах прижилася загальноукраїнська традиція встановлювати поряд із снопом ще один символ достатку – чашу, вазу, вщент наповнену дарами полів, садів та городів; широко використовувалася народна символіка добра і достатку – рушники, килими, керамічні вироби, короваї, паляниці, книші, рослинна символіка. Проте одночасно використовується в святкуванні і державна символіка: гімн, прапор, портрети вождів, політичні лозунги тощо.

Крім того, в деяких колгоспах, де форма Дня колгоспного врожаю диктувалася основною сільськогосподарською культурою, практикувалися, наприклад, обрядові урочистості в подільських селах на закінчення "бульбозбирання", "хмелезбирання", "бурякозбирання", "кукурудзозбирання" тощо. Варіювалася і назва свята: "Колгоспні зажинки", "День Врожаю", "Свято першого чи останнього снопа", "Радянські обжинки" тощо.

Вигадування нових обрядів, що часто базувались на давніх народних традиціях, призводило до змішування елементів різних обрядів, до їх розпорошення. До прикладу, в деяких селах Поділля свято Першого снопа було продовженням стародавнього слов'янського свята Купала. Хлопці й дівчата купалися в річках чи ставках, стрибали через вогнище, вилили хороводи навколо купальського дерева "Марени", співали купальські пісні, плели вінки і пускали їх у воду³³.

Характерною рисою радянської святкової обрядовості 1960 – 70-х рр. було переосмислення народних традицій на основі впровадження нової символіки та атрибутики, що несло значне інтернаціональне, по суті – русифіковане – навантаження. В ці роки влада намагалася активізувати громадськість "по створенню і вдосконаленню нових ритуалів і свят"³⁴.

У 1978 р. вийшла Постанова ЦК КПРС "Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості"³⁵, яка запроваджувала нові форми художньої самодіяльності – народні театри, котрі на теренах регіону активно вводили до своїх репертуарів і театралізовані вистави-обрядодії з циклу календарної звичаєвості. Зокрема, в циклі жнивварської обрядовості ця постанова відбилася у запровадження значної кількості ряджених персонажів, чужих народним

подільським жнивварським обрядам: Дід Урожай, Царівна ланів, Горох, Буряк, Колоски; іноді у святкових виставах використовувались персонажі літературних творів Мавка, Польова русалка з "Лісової пісні" Лесі Українки тощо. Визначальною рисою тогочасних календарно-трудова обрядів був їх театралізований характер.

Головним персонажем урочистого дійства виступав Урожай, роль якого, як правило, виконував передовий комбайнер з числа ветеранів, або голова колгоспу. Звертаючись до господаря врожаю співомовкою, колгоспниці вінчають його обжинковим вінком:

"Наш голова, мабуть, гордий,
Що до нас не виходить,
Мабуть, старий хліб ще має,
Що за новий не дбає.
Вийди, голово, з контори,
Радуйся, повні комори!
Добре ми працювали,
Вчасно врожай зібрали!"

Голову колгоспу кілька разів підкидають вгору, приспівуючи жартівливих обжинкових пісень:

"Наш голова грубий, грубий,
Він нам цього року любий, –
Дав нам жита і пшениці,
Маєм хліб на паляниці"³⁶.

На Поділлі часто вибирали ще й Господиню жнив, їй як передовій колгоспниці доручалося нести обжинковий вінок чи сніп із поля: "Як тільки комбайн на пшеничному полі зробив заїзд на останню загінку, дівчата й молодиці, що працювали в полі, заспівали:

"Кінець загону, кінець,
Будемо плести вінець,
Із пшениці золотої
Для кращої ланкової"³⁷.

Кращу ланкову обирали королевою обжинок, саме вона зажинала останні колоски, залишені комбайном на ниві, зв'язувала останній сніп, зав'язувала традиційну "бороду". Її дії супроводжують "нові" обжинкові пісні:

Ой снопе, снопе,
Снопе-волото,
Що в тобі, снопе,
Чисте золото.
Чисте золото,
Дрібнеє зерня,
Бо артіль наша
В змаганні перша.
Ой снопе, снопе,
Снопе стеблистий,
Добре вродилась
Пшениця чиста.
Будемо мати
Хліба доволі,
Бо працювали ми
Дружно в полі.

Тексти "нових" обжинкових пісень сповнені як традиційних народних тропів: "чисте золото" – народна традиція порівнювати хліб та дорогоцінний метал не лише за кольором, а більш за значенням; "дрібнеє зерня" – традиційний народний символ родючості та достатку переданий за загальноукраїнською народною традицією епітетом. Однак діяльність радянських ідеологів простежується: прославляється колективний труд артілі, її трудова перемога, що співзвучно із ідеєю радянського свята врожаю, котра ще з 1923 року обов'язково містила "революційне гасло" боротьби за врожай; підкреслюється ідеологічна установка на те, що успіху досягнуто завдяки саме колективній праці:

"В нас сьогодні свято,
Свято урожаю,
Свято урожаю колгоспного краю.
По всьому Поділлі
Скрізь життя вирує,
Скрізь життя вирує і щастя шумує.
Всі наші колгоспи
Заможними стали,
Заможними стали і щастя пізнали.
(Записано в 1951 р. на святі Врожаю в Полонному)³⁸.

Зокрема, слова подяки жниварям містили традиційні форми ввічливості та подяки: "Дякуємо вам, наші славні женці, що ви рано вставали, пізно лягали, що добре урожай доглядали і вчасно його зібрали! Щоб ви були живі і здорові, діждалися і на той рік поле орати, зерно засівати, добрий урожай збирати і обжинки справляти!"³⁹.

Нового осмислення набуває ідея ритуального сміху в руслі Дня колгоспного врожаю: поряд із таблицею показників високих урожаїв часто влаштовували куточок сатири: як вважалось, атмосфера гумору і тактової критики сприяє плідній праці хлібороба.

До традиційного ритуального сміху, жартів кпинів та дотепів, що здавна супроводжували народну календарну звичаєвість, доплетено символи нового "щасливого" колгоспного життя. Зокрема, в Соколівці, за свідченнями М.Орел, традиційну процесію з обжинковими вінками супроводжували піснями, сповненими нового змісту, цілком в дусі часу:

"Котився вінок з лану
Аж під колгоспну браму.
Добре ми працювали,
Перші врожай зібрали,
Радій же село,
Бо нам весело!"

В системі народних календарних свят подолян сміх супроводжував багато ритуальних дій. Однак на прикладі даної обжинкової "нової" пісні спостерігаємо трансформацію під дією ідеологічних установок ще одного важливого компонента народної звичаєвості – віри в те, що сміх є оберегом від злих, недобрих сил. Сміх в архаїчних аграрних обрядах асоціювався з народженням, силою творення, відтворював тісний світоглядний зв'язок із ритуалами оголення та сексуальністю. Всьому смішному та непристойному в традиціях народної звичаєвості надавалося символічне значення оберега від ворожих, демонічних сил, "смішне заперчує смерть і утверджує нове життя"⁴⁰. Гумористично-танцювальна пісенність вела свій початок від старовинних ігор, хороводів, у ній співпадали слово, музика (чи ритмічний супровід), танець у синкретичному єднанні. Народний гумор з притаманною йому опозиційністю офіціозу, кепкуванням з усього смішного, баченням явищ в їх амбівалентності суттєво відрізнявся від того сміху, який мала викликати нова радянська обрядовість. Перероблені обжинкові пісні мали викликати сміх і радість від усвідомлення того, що "битва" з природними силами за врожай виграна, та ще й від того, що колгосп виграв соціалістичне змагання. Віра в магію слова, в зв'язок із культом предків у визначальний період селянського життя, від якого в значній

мірі залежало благополуччя ще й наступного року, – повністю нівелювалася, закреслювалася ідеологічними установками на прославлення досягнень нового суспільного ладу. Часто такий сміх агіткультбригади чи народні театри викликали виконанням спеціальних комічних вистав: "в програму концерту художньої самодіяльності під час свята Врожаю в кожному селі включаються сатиричні частушки та інтермедії, в яких висміювалися ледарі, п'яниці, хулігани"⁴¹.

Обов'язковим елементом нової радянської жнивної обрядовості, що мав би відбивати зв'язок поколінь, був ритуал звернення ветеранів праці, перших комсомольців та комуністів подільських колгоспів, ветеранів війни до колгоспників з подякою за працю, з висловленням надії на наступні перемоги в "боротьбі" за врожай. Проте на фоні все більш зростаючої безгосподарності, окомиллювання, штучного витворення "ударників" соціалістичної праці за допомогою постійних підтасовок, приписок, та через все ще живі спогади про етап насильного околгоспнення, подоляни все більше звикали до подвійних стандартів, що охоплювали всі сфери людського існування. На людях робити одне – що не суперечить існуючим ідеологічним установкам, а в побуті, в родині жити за іншими, традиційними народними принципами, що, значною мірою, і послугувало збереженню звичаєвості в пам'яті нових поколінь. Спостерігається розрив у світоглядних основах домінуючих громадських форм святкування жнивної обрядовості та родинними (хатніми) підтекстами святкування.

Одначе величезним позитивом в громадських формах святкування Дня колгоспного врожаю було те, що традиційне, народне часто проглядало з-під завіси ідеологічних догм та поведінкових кліше, нехай і в деформованому, спотвореному вигляді. Традиційна спільна трапеза, що була обов'язковим елементом народної звичаєвості, позаяк об'єднувала, зближувала, була вігомомом культу предків – трансформувалася в спільну вечерю колгоспників, "що відбувалася за накритими в колгоспному садку столами. Де помістилися всі колгоспники"⁴².

В 60 – 70-ті рр. ХХст. свято отримує загальноукраїнську назву "Обжинки", день проведення яких встановлюють щороку, проте обов'язково у неділю, в залежності від часу закінчення жнив. Його основою були старовинні обжинки, щоправда в деяких селах вживалися невдалі спроби приурочити свято Врожаю до дати виникнення колгоспу, річниці вручення господарству "Державного акта на вічне користування землею" чи навіть до дня народження діяча, прізвищем якого названо колгосп. У 1966 р., коли був установлений Всесоюзний день працівників сільського господарства, почали приурочувати свято Врожаю саме до цього дня.

Ідея Обжинок збереглася від попередніх етапів: відбувалося вшанування хліборобів за їх нелегку працю, прославлялася рідна земля, яка дарувала людям багатий врожай⁴³. Вітали переможців змагання, оголошували досягнення колективів, кращих працівників – переможців змагань, на їх честь на центральній площі села піднімали Червоний прапор і районний Прапор трудової слави. До прикладу, у 1962 році в Соколівці за самовіддану працю кращих хліборобів преміювали 38 дорогими хустками, які голова місцевого колгоспу пов'язав на голову дівчатам та молодницям, а чоловікам вручив 20 відрізів на костюми"⁴⁴.

Подекуди свято отримує назву традиційного етапу подільської жнивної обрядовості – "Свято останнього снопа", що відродилося з ініціативи місцевого культпросвітнього осередку та підтримане партійним комітетом с. Нігин Кам'янець-Подільського району. За народною традицією основним ритуальним елементом свята знову стає зв'язування снопа з останніх пшеничних стебел і перв'язування його червоною стрічкою. Проте ідеологічні рамки "нової радянської обрядовості" простежуються в багатьох елементах: на червоній стрічці золотими літерами написано число центнерів, зібраних у колгоспі з гектара. Вінками із пшеничних колосків жінці уквітчують голову колгоспу, кращих працівників, ветеранів праці. Останній сніп встановлюється в конторі колгоспу на почесному місці, де він і зберігався до наступних жнив.

В ці ж роки входить в традицію слідом за колгоспними святами Врожаю повсюдно в Україні проводити районні та обласні Свята колгоспного врожаю, які були "величезним масовим торжеством на честь закінчення сільськогосподарського року, яскравою демонстрацією сили й могутності колгоспного ладу, величі й краси вільної мирної праці радянських хліборобів"⁴⁵. До прикладу, в м. Хмельницькому один із мікрорайонів називається "Виставка", і старожили пригадують, що в 60 – 70-х рр. минулого століття восени на місці сучасних житлових кварталів проходили масштабні сільськогосподарські виставки.

До кінця 80-х рр. ХХст. обжинки на Поділлі й далі святкуються як загальноколгоспне Свято

врожаю, що повсюдно відбувається за однаковим сценарієм під непохитним керівництвом обласного партійного комітету. Дійство супроводжувалося театралізованими виставами, виконанням старовинних та новостворених обрядових жнивварських пісень.

Кульмінацією свята був момент розрізання святкового короваю із нового врожаю, після чого розпочиналося масове гуляння, яке тривало іноді до пізньої ночі.

Радянська обрядовість була покликана виконувати, насамперед, ідеологічні функції – задовольняти обрядові потреби нових соціальних верств модерного суспільства, це по-перше, і по-друге, – бути ідеологічною альтернативою традиційній народній обрядовості. Таким чином, слід зазначити, що ті радянські свята й обряди, які замінили собою традиційну календарну звичаєвість річного циклу, через своє "насилено-нав'язливе походження надовго прижилися у суспільстві"⁴⁶, будучи за ідеєю "носіями тих політично-господарських завдань, що їх комуністична партія та радянський уряд провадили в цей час на селі"⁴⁷. Для повнішого впровадження в побут нових обрядів влаштовували "показові" народні свята, названі за місцем їх проведення: "Мануїльські гуляночки", "Соколівські колгоспні обжинки", "Великобубнівські колгоспні обжинки" та ін.

З огляду на те, що культурна політика радянського уряду виставляла проблему радянської обрядовості як найголовніший елемент соціалізації, десятиліття радянської влади характеризувалися в сфері народної обрядовості, зокрема і її календарних циклів, – тенденцією до вихолощування фактичного матеріалу з історії народних традицій і звичаїв. Небажано також було вживати обрядову лексику та фразеологію, слова і поняття, що репрезентували побутове православ'я і церковно-християнський аспект календарної звичаєвості. Заохочувалося вміння "затушовувати" чи просто обминати величезний пласт пов'язаного з календарними обрядами народного світогляду, включаючи його фольклорно-міфологічні, лікувально-знахарські форми та прояви, численні повір'я, прикмети, магичні дії, перестороги, які однозначно нарікалися "забобонами, пережитками"⁴⁸.

Одночасно організатори прагнули створити певний колорит свята, наповнити його гумором, емоційним піднесенням, цьому мала сприяти насиченість театралізованими елементами, персоніфікованими образами. Проте, на жаль, і в цей час традиційні елементи українських жнивварських свят, ритуально-міфологічна основа календарної обрядовості нівелювалася.

Отже, у досліджуваній період відбулися значні трансформації в циклі жнивної обрядовості подільян: відбувся перехід від повного нехтування народної основи свят у 20-ті – на початку 30-х рр. і заміни їх новими обрядовими діями, ритуалами, атрибутикою, до тимчасового припинення функціонування жнивварської звичаєвості починаючи із 1932 року до початку 50-х рр. ХХ ст. В цей же час відбувся процес розмивання у свідомості подільського селянина поняття "календарний цикл".

У післявоєнні роки розпочинається процес модернізації жнивної обрядовості, пристосування до так званого соціалістичного способу життя, активного використання владою в ідеологічних цілях "Свята колгоспного врожаю", частина обрядів, ритуалів та атрибутики якого була запозичена в старовинній подільській народній жнивварській звичаєвості. Об'єктивно така державна політика в галузі календарної звичаєвості, зокрема і жнивної, що здійснювалася на досить високому організаційному політичному та матеріально-технічному рівні, сприяла посиленню інтересу подільського селянства до народних традицій, наповнювала святковістю буденне життя подільського селянина та підсилювала значення жнивної пори в сільськогосподарському процесі. Жнивна обрядовість радянського періоду виступала, насамперед, як громадська розвага, набуваючи форм агітаційно-пропагандистських заходів, де повністю нівелювалася першооснова, створена народом протягом віків. Отож, за радянської доби внаслідок безперервного переосмислення відбувається втрата первинного змісту жнивних обрядів, а з часом – і втрата зовнішніх ознак, повністю зникає родинно-хатній та магично-виробничий підтекст, що визначено зміною в системі землекористування подільського селянства від 20-х до початку 90-х рр. ХХ ст.

Звичайно, наше дослідження не вичерпує проблем розкриття причин та наслідків трансформацій у сфері календарної обрядовості, зокрема її кульмінаційного моменту – жнивної обрядовості. Значний інтерес становлять ті зміни, що відбулися в ній впродовж останніх років, означених державною незалежністю, що і має стати предметом наступних досліджень.

- ¹ Курочкін О.В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – К., 1978. – С. 27.
- ² Поділля. Артюх Л. Ф., Балушок В.Є., Болтарович З.Є., та ін. – К., 1994. – С. 383.
- ³ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000. – 191 с.
- ⁴ Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталінізму. 1929 – 1938 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 215.
- ⁵ Євсєєва Т.М. Безбожна п'ятирічка // Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки... – С. 656 – 658.
- ⁶ Климець Ю.В. Купальська обрядовість на Україні. – К., 1990. – С. 115.
- ⁷ Творун С. Колядування на жнивах // НТЕ. – №3. – 2007. – С. 39.
- ⁸ Праздник товарища Урожая // Коммунист. – 1923. – 19 липня.
- ⁹ Кувеньова О.Ф. Радянське свято врожаю // НТЕ. – № 3. – 1957. – С. 98.
- ¹⁰ Безклубенко С. Етнокультурологія. – К., 2002. – С. 31 – 32.
- ¹¹ Лановик М.Б., Лановик З.Б. Усна народна творчість: Підручник. – 3-тє вид., стер. – К., 2005. – С. 171.
- ¹² Скуратівський В.Т. Дідух: Свята українського народу. – К., 1995. – С. 173.
- ¹³ Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталінізму. 1929 – 1938 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 211.
- ¹⁴ Кувеньова О.Ф. Вказ. праця. – С. 99.
- ¹⁵ Голодомори в Україні 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу / О.М.Веселова, В.І. Марочко, О.М.Мовчан: Інститут історії НАН України. – К., 2000. – С. 86.
- ¹⁶ Сільськогосподарські виставки на святах Урожаю // Радянський селянин. – 1926. – № 11 – 12. – С. 17.
- ¹⁷ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 75.
- ¹⁸ Известия. – 1931. – 7 октября.
- ¹⁹ Правда. – 1929. – 23 серпня
- ²⁰ Кувеньова О. Вказ. праця. – С. 101.
- ²¹ Там само. – С. 102.
- ²² Шульга І.Г. Чорні крила голодомору над Поділлям / Смертю смерть подолали: Голодомор в Україні 1932 – 33 рр. – К., 2003. – С. 88.
- ²³ Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993. – С. 66.
- ²⁴ Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому". – К., 1991. – С. 82 – 83.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Кувеньова О.В. Вказ. праця. – С. 103.
- ²⁷ Там само. – С.104.
- ²⁸ Орел М. Пропагуємо нові свята та обряди // Соціалістична культура. – № 5. – 1964. – С. 28 – 29.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Там само.
- ³² Кувеньова О. Вказ. праця. – С. 105.
- ³³ Кривчик Г.Г., Щербакова О.В., Яворський Ю.Е. Запровадження нових свят і обрядів в українському селі в 1960 – 1980-ті роки: здобутки та перекручення // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: історія. Випуск VI. – Вінниця, 2003. – С. 90.
- ³⁴ Дмитерко Р.І. Міжнародні та революційні свята на Україні. – К., 1989. – С. 159 – 160.
- ³⁵ Там само. – С. 160.
- ³⁶ Орел М.Ф. Трудові свята на Хмельниччині // НТЕ. – № 3. – 1963. – С. 76.
- ³⁷ Там само. – С.77.
- ³⁸ Орел М.Ф. З фольклору Поділля // НТЕ. – № 4. – 1959. – С. 110 – 115.
- ³⁹ Орел М.Ф. Трудові свята на Хмельниччині. – С. 76.

- ⁴⁰ Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. Этнографические очерки. – Ленинград, 1990. – С. 102.
- ⁴¹ Сорочан К. Культармійці вийшли в поле // Радянське Поділля. – 1960. – 6 серпня.
- ⁴² Орел М.Ф. Трудові свята на Хмельниччині. – С. 77.
- ⁴³ Кривчик Г.Г., Щербакова О.В., Яворський Ю.Е. Вказ. праця. – С. 90.
- ⁴⁴ Орел М.Ф. Трудові свята на Хмельниччині. – С. 76.
- ⁴⁵ Кувеньова О. Вказ. праця. – С. 106.
- ⁴⁶ Стасюк О.О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.: Автореф дис... канд. істор. наук. – К., 2007.
- ⁴⁷ Кувеньова О.Ф. Вказ. праця. – С. 106.
- ⁴⁸ Гаврилюк Н.К. Нові і традиційні обряди: досвід та перспективи етнографічного вивчення // НТЕ. – № 1 – 1991. – С. 10.

В статье раскрывается процесс трансформации жатвенных обычаев на протяжении 20 – 80-х годов ХХ ст. на Подолии как составной части летнего календарного цикла на фоне деформации традиционной украинской агрокультуры. Рассматриваются этапы становления советского праздника Урожая; анализируются изменения в ритуальной атрибутике и символике жатвенных обычаев подолян.

Ключевые слова: календарный цикл, деформации, общественные формы, советские обычаи, идеология, политическо-хозяйственные задания.

The process of transformation of harvest rituality of the inhabitants of Podillia region in 1920 – 80ies as a part of summer calendar circle against the background of deformation of the traditional Ukrainian rural agro culture during the mentioned period of time is characterized in the article. The periods of formation of Soviet holiday of harvest are examined; the changes in the ritual attributes and symbols of harvest rituality of the inhabitants of Podillia region are analysed.

Key words: calendar circle, deformations, social forms, Soviet rituality, ideology, political-economic tasks.